

**До проблеми ідеологічної картини світу
(на матеріалі української преси 20–30-х рр. ХХ століття)**

У сучасному українському мовознавстві одним із популярних напрямків дослідження є аналіз картин світу (КС), що пов'язано з вивченням проблем мови й мислення, людського фактора в мові та низки інших. Мовні картини світу (МКС) та їхні фрагменти досліджують у різних аспектах, зокрема зіставному [9; 6], семантичному [17], історичній лексикології [13], структури КС [11] тощо, причому переважає вивчення МКС, які виникли природним шляхом.

Натомість у пропонованій статті, виконаній у лінгвокультурологічному аспекті, увагу акцентовано на радянській мовній картині світу, формування якої здійснювалося під впливом ідеології. Питанню створення неадекватної картини світу, зорієнтованої відповідно до інтересів замовника, присвячені роботи Д. Болінджера, Х. Вайнріха, Р. Блакара [19], де висвітлено філософський і власне лінгвістичний аспекти проблеми. Когнітивні й мовні механізми внесення змін до моделей світу плідно досліджують А. Баранов, П. Паршин, В. Сергеев [1; 2; 14]. Метою ж нашої статті є вивчення способів зближення ідеологічної картини світу з народною на матеріалі часово-просторового фрагмента ра-

дянської ідеологічної картини світу. Актуальність проблеми зумовлена нагальною потребою виявлення й дослідження лінгвальних методів маніпулювання свідомістю, що особливо важливо в сучасному інформаційному світі, де надзвичайну роль відіграють ЗМІ.

Ідеальним каналом «транслявання» ідеологічної картини світу в тоталітарному суспільстві є засоби масової інформації, оскільки вони на основі певних ідеологічних принципів продукують «відносно інваріантну в часі структуру інформаційних і ціннісно-нормативних компонентів усього потоку повідомлень, “модель світу”, яка протягом тривалого часу формує уявлення, переконання, стереотипи, критерії оцінки та сталони поведінки більшості людей» [8:28].

На терені колишньої Російської імперії, як зазначають дослідники, «весь різнобарвний світ дореволюційної преси... було просто зруйновано “до основанья, а затем” було створено цілком новий тип преси, а згодом радіо й телебачення, тип партійно-радянських, керованих з єдиного центру та абсолютно йому покірних “засобів масової інформації й пропаганди”» [4:58], «газетне слово впроваджувалось у свідомість людей у всіх

сферах життя, тому що засоби масової інформації, контрольовані ЦК КПРС, мали авторитет як рупор влади» [12:47]. Отже, в умовах тоталітарної держави преса давала можливість глобально впливати на населення й була в цих умовах транслятором ідейної програми керівництва, що контролювало інформацію та визначало спрямованість її інтерпретацій.

Для того щоб широкі маси населення сприйняли більшовицьку ідеологію й визнали її за єдино правильну, на наш погляд, її було описано через низку протиставлень, які знайшли відгук на рівні колективного несвідомого й мали відповідники в народній картині світу, адже «передусім онтологізується те знання, яке не суперечить знанням моделі світу адресата» [2:13], а найефективнішим засобом зміни світогляду є «створення політичних мітологій, вплив на колективне несвідоме, найбільш глибинну, неконтрольовану частину людської душі» [10:126], що й було зроблено засобами масової інформації та пропаганди в СРСР.

Аналізуючи фрагмент ідеологічної картини світу, витвореної в СРСР, звернімо увагу на її лінгвальне вираження. Вихідними координатами, у яких розгортається КС, є категорії простору й часу, що «завдяки властивим їм універсальності й усеосяжному характерові формують межі, у яких розгортається людське життя, тим самим вони визначають усі інші категорії, пов'язані з антропоцентричною сферою: долю, право, соціальний устрій... Ці категорії не тільки утворюють пасивну рамку того, що відбувається, але й констатують природу самих подій, активно впливаючи на них» (Т.В. Топорова) [цит. за 16:61]. Простір у радянській картині світу сакрально неоднорідний, що є особливістю міфологізованого простору. Він поділений згідно з ідеологічними настановами, якими керувалися творці КС, на капіталістичний і соціалістичний світи: «Світ розколовся на дві частини... пролетаріат на одній частині земної кулі уже здобув владу» [Під марксистсько-ленінським прапором. – 1935. – № 3. – С. 127].

Простір утрачає географічні, матеріальні координати, і його членування залежить від того, хто на цей час є другом, а хто ворогом СРСР (зауважмо, що й ці характеристики часто хисткі й нетривалі). Подібна модель світу «пов'язана з архаїчними (міфопоетичними) уявленнями про просторову організацію універсуму, що протиставляють “свій” і “чужий” світи» [3:147]. У радянській КС провідну роль відіграє опозиція “свій / чужий”, яка,

набуваючи функцій ідеологічно зорієнтованого оцінного оператора, поділяє весь світ на “сприятливі (свої)” та “несприятливі (чужі)” [18:10] для радянської влади об'єкти.

Ідеологічне протистояння передавалося антитезою “соціалістичного / капіталістичного” устроїв як відображенням конкретно-історичної ситуації, що на символічному рівні розгорталося в боротьбу двох світів, суперечність між якими можна зняти тільки ліквідацією одного з них. Номені “соціалістичний світ / капіталістичний світ” уживалися як синоніми до низки інших (“світ правди / світ кривди”, “світ волі, справедливості / світ несправедливості, визиску”, “світ трудящих / світ визискувачів”, “світ будованого соціалізму / світ загниваючого капіталізму”), семантичною домінантою в яких є “свій / чужий”, що являє собою своєрідний місток для зближення й часткового накладання ідеологічної та народної картин світу.

Так, для народної КС, відображеної зокрема в пареміях, суттєвою є опозиція “бідний / багатий”, поцінована з точки зору незаможної особи (*Багатому життя, а бідному витьтя. Всяк знає, як багач дбає: не своїм горбом, а чужим добром. Багач норовить, як би бідного з ніг збить та ін.* [7:493]). Така співчутлива оцінка через опозиції “бідний / багатий”, “трудівник / ледар” проектується в ідеологічну картину світу, де “світ капіталу” населений негативно поцінованими *буржуазією, капіталістами, трестовиками, банкірами, поміщиками, царями, міністрами, сучасними рабовласниками*, які експлуатують *трудящих і пригноблених світу, пригнічені трудящі маси цілого світу*. Подібним чином й інші фрагменти народної КС проектуються в ідеологічну, підкріплюючи розставлення потрібних акцентів і змушуючи прийняти його.

На відміну від “світу капіталу”, “світ соціалізму” населений *робітниками, біднотою, трудящим селянством і водночас куркульями, махновцями, петлюрівцями, денікінцями, врангелівцями та іншими антирадянськи налаштованими особами*, тобто не всі його мешканці поцінуються однаково позитивно, що зафіксовано в текстах доби: «Село починає ділитися на два ворожі табори: куркульство й незможне селянство» [Молодий більшовик. – 1925. – № 11. – С. 13], причому вибудовується навіть оцінна градація: біднота – середняцтво – куркульство. Слід зазначити, що хоча формально середняцтво як прошарок селянства оцінювалося позитивно або нейтрально («Середняки – це не вороги

Радянської Влади⁷. Вони можуть бути лише її *приятелями*» [Радянський селянин. – 1925. – № 2–3. – С. 3]), проте на мовному рівні «слова, які позначають середній ступінь якості, не говорять про нейтральну позицію об'єкта на шкалі оцінок, а схиляються до зони “поганого”» [5:51]. Аналізований матеріал фіксує й протиставлення мешканців міста і села. Місто є цілком освоєним простором, на відміну від села, що належить до осередків чужого, небезпечного простору: *«В селі пролетаріят і держава має і друзів, і ворогів»* [Життя й революція. – 1925. – № 4. – С. 11]. Як бачимо, «пролетаріят і держава» існують в одній площині та є рівноправними, поєднані єднальним сполучником, тоді як мешканці села мають нижчий статус і є непевними, нерівними їм, на що також указують сполучники: «і друзів, і ворогів», причому “друг” – це не зовсім “свій”, оскільки він мешкає в зоні чужого простору й може бути замаскованим ворогом або перетворитися в нього (*«Куркульсько-петлюрівські недобитки, прикидаючись “друзями” колгоспів, спрямовують вістря своєї шкідницько-розкладницької “роботи” на зрив якості сіви»* [Колгоспний осередок. – 1933. – № 1. – С. 13–14]).

У “своєму” світі, таким чином, виділяються зони “чужого”, що виникають у місцях дії “замаскованих” і відвертих ворогів “світу справедливості”, функцією яких є шкода соціалістичному ладові й усім його прихильникам (*«Класового ворога ясно не видно, він... не виступає одверто. Але він є, і ми його раз-пораз відчуваємо. Отже треба навчитись бачити свого класового супротивника. Треба навчитись відчувати його тлінний запах, його розкладовницькі елементи в усіх найзамаскованіших його проявах»* [Більшовик України. – 1928. – № 9–10. – С. 4]; *«Змушений ховати свої пазурі, ворог прагне підточувати нишком наші організації»* [Агітатор для села. – 1933. – № 2–3. – С. 49]). Негативну оцінку прихованих ворогів підкріплює й опора на народні уявлення, сконденсовані в пареміях (*Не той ворог, що перед тобою, а той, що за спиною. Бійся пса не того, що гавка, а того, що лащитья. Потайного собаки гіри треба боятися. Дивиться лисицею, а думає вовком. Ходить, як овечка, а буцькає, як баран* [7:466–467]). У зв'язку із замаскованими й незамаскованими ворогами на архетипічному рівні можливим є поділ соціалістичного світу на світи видимий і невидимий,

що зумовлено внутрішньою сутністю їхніх мешканців. Вислови «тлінний запах», «розклад», «загнивання», «пазурі», що стосуються противників радянського ладу, активізують уявлення про метаморфози й переводять дію в міфологічну площину, де «перетворення приписуються деяким із міфічних істот нижчого розряду» [20:565], як-от: вовкулакам, упирям. Вороги в цьому контексті втрачають людську подобу й викликають негативне ставлення, підкріплене не тільки раціонально, але й на рівні емоцій.

Щодо часової організації радянської КС, то те, що було до народження соціалістичного світу, характеризується як “страшне”, “жахливе”, оскільки воно належить капіталістичному світові. Час, що описує теперішнє “нового світу”, циклічний, вимірюється п'ятирічними планами. Він має здатність ущільнюватися, концентруючи в певних часових відрізках результати матеріальних і духовних зусиль (*«Радянська п'ятирічка рівняється десятиріччям розвитку капіталізму»* [На варті. – 1933. – № 1. – С. 2]), причому акцентується на більшій місткості часу в радянському світі, ніж у капіталістичному, що є старим і руйнівним, на відміну від нового, такого, що прагне розвитку: *«Два світи стоять один проти одного – світ будованого соціалізму і світ загниваючого капіталізму»* [Літературний жовтень. – 1934. – № 2–3. – С. 6]. Питання прискорення часто є питанням буття чи небуття: *«Війна невблаганна, вона ставить питання з нещадною гостротою: або згинуть, або наздогнати передові країни та випередити їх також і економічно»* [Агітатор для села. – 1933. – № 2–3. – С. 8]. Теперішнє “світу кривди” зображується з передчуттям його швидкої загибелі, перегукується з апокаліптичними мотивами (*«Вже від кінця світової війни смертний черв'як безперестанно підточував стовбура капіталізму»* [Металеві дні. – 1930. – № 3. – С. 53]; *«Це переддень катастрофи капіталістичного світу»* [Дитячий рух. – 1933. – № 7. – С. 25]; *«Капіталістичний світ котиться в безодню»* [Комунарка України. – 1932. – № 48. – С. 1]). Майбутнє в комуністичному міфі моделюється відповідно до традиційних міфологічних сюжетів, зокрема християнського. Закономірним наслідком останньої вирішальної війни “світлого” й “темного” світів стане знищення “світу кривди”, і на землі настане позбавлений небезпеки золотий вік: *«[Радянський Союз, об'єднавши європейські держави в Радянську федерацію – К.К.] завдасть смертельного удару світовому самодержавству американ-*

⁷ Цитати наводимо відповідно до правопису й пунктуаційного оформлення оригіналу.

ського капіталу... Війни відійдуть в минуле, бо для них не буде більше причин. Армії зникнуть разом із війнами» [Наша правда. – 1924. – № 4–8. – С. 21]. Віра в такий варіант майбутнього підкріплюється створенням відповідних прислів'їв (Діждемо пори, що й пани злізуть з гори. Правда кривду переважає! [7:508]).

Проаналізувавши тексти української радянської преси 20–30-х років ХХ століття, робимо висновок, що ідеологічна КС, витворена в СРСР, побудована з урахуванням архаїчних уявлень. Міфологічні складники картини світу, «що сприймаються всіма як даність, без перевірки на істинність» [15:126], посилюють її ефективність як регулятива світосприймання й норм поведінки. Одним із засобів підтримання життєздатності радянської картини світу є підкріплення відображених у ній ідей народними стереотипними уявленнями, відображеними в пареміях. Головну роль у радянській КС відіграє оцінна опозиція “свій / чужий”, що може трактуватися і як “безпечний / небезпечний” та є елементом семантики мовних одиниць, котрі належать до інших протиставлень. Відзначаємо, що значна частина лексем, які описують часово-просторовий фрагмент радянської КС, у кон-

тексті набувають сем “небезпека”, “небезпечний”, що зумовлено екстралінгвальними причинами. Найявніші у семантичній структурі мовних одиниць таких факультативних семантичних компонентів уводять їх до асоціативно-семантичного поля “безпека / небезпека”, що є особливістю його складу на певному етапі. У номени на позначення соціалістичної та капіталістичної систем, а також їхніх прихильників семи “безпека”, “безпечний”, “небезпека”, “небезпечний” наводяться на основі поцінювання через опозицію “свій / чужий”. У семантиці цілісних висловлювань виділяємо компонент “подолання небезпеки”, що спричинює належність їх до перехідної зони в асоціативно-семантичному полі “безпека / небезпека”. На нашу думку, гіпертрофізація опозиції “свій / чужий” (“безпечний / небезпечний”) зумовлена тим, що в тогочасних умовах базова потреба в певності й безпеці була пріоритетною для особистості, чим успішно й скористалися творці ідеологічної КС для підвищення ефективності її дії.

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо моделювання інших фрагментів ідеологічної картини світу через опозицію “свій / чужий” (“безпечний / небезпечний”).

Література

1. Баранов А.Н., Сергеев В.М. Когнитивные механизмы онтологизации знания в зеркале языка (к лингвистическому изучению аргументации) // Ученые записки Тартуского ун-та. – Тарту, 1988. – Вып. 793. – С. 21–40.
2. Баранов А.Н. Что нас убеждает? (Речевое воздействие и общественное сознание). – М., 1990.
3. Вельмезова Е.В. Семантика чешских фразеологизмов со значением ‘избавляться от’ в контексте мифопоэтической модели мира // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – М., 2004. – С. 147–150.
4. Владимиров В.М. Преса тоталітарної моделі: насильство над свободою інтерпретації // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 5. – К., 2001. – С. 52–61.
5. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М., 1985.
6. Голубовська І.О. Метафорико-символічні іпостасі зоонімів у рамках фрагмента мовної картини світу «Царство тварин» (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 61–68.
7. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – К., 1989.
8. Зильберт Б.А. Социопсихолингвистическое исследование текстов радио, телевидения, газеты. – Саратов, 1986.
9. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу // Мовознавство. – 2004. – № 6. – С. 12–22.
10. Леонова Л. Політичний міт // І.– 2003. – № 30. – С. 124–151.
11. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 6. – С. 36–41.
12. Лысакова И. Идеи М.М. Бахтина и социолингвистическое исследование прессы // Язык. Общество. Культура. – Вильнюс, 1997. – С. 44–50.
13. Межжеріна Г.В. Соціально-етичний портрет князя як фрагмент мовної картини світу часів Київської Русі // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 26–38.
14. Паршин П.Б., Сергеев В.М. Об одном подходе к изучению средств изменения моделей мира // Ученые записки Тартуского ун-та. – Тарту, 1984. – Вып. 688. – С. 127–143.
15. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М.-К., 1999.
16. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебрянников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постолава и др. – М., 1988.
17. Соколовська Ж.П. Картина світу та ієрархія сем // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 87–91.
18. Суковата В.А. Концептуально-модельючі опозиції в культурно-мовній картині світу: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Х., 1998.
19. Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.
20. Яцуржинский Х.П. О превращениях в малорусских сказках // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 554–574.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются способы сближения идеологической картины мира с народной на материале временно-пространственного фрагмента советской идеологической картины мира.

SUMMARY

In article the ways of rapprochement of an ideological picture of the world with national on a material of a temporarily-spatial fragment of the Soviet ideological picture of the world are investigated.